

Ի. ԱՔՈՒԼԱԶԵ

10-ՐԴ ԴԱՐԻ ՎՐԱՑԵՐԵՆ ՄԻ ԶԵՌԱԳՐԻ ՀԱՅԵՐԵՆ
ՀԻՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԱՅ ԲԱՐԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ

10-րդ դարից մեզ են հասել մի շարք վրացերեն ձեռագրեր: Այդ ձեռագրերի մի մասը ընդօրինակվել է բուն Վրաստանում, իսկ մյուս մասը՝ Պաղեստինի, Սինայի և Աթոս լեռան վրաց մենաստաններում: Հատկապես մեծ թվով ձեռագրեր են պահպանվել Վրաստանի Տաո և Կլարջեթի դավառներից, որոնցից մի քանիսի գրությունները թվականները հայանի են, իսկ մնացածներինը սրոշվում են հնագրական կամ այլ լրացուցիչ տվյալների հիման վրա: Վերջիններիս թվին է պատկանում այն ձեռագիրը, որը մեր աշխատության համար հետաքրքիր նյութ է պարունակում:

Մեր ուսումնասիրության համար անհրաժեշտ նյութ ընձեռող ձեռագիրը իրենից ներկայացնում է օրհներգերի ժողովածու, այսպես կոչված «ճՁՅՁՆ-Ո — յատկար», կազմված վրաց օրհգինալ և թարգմանական երգերից վրաց հայտնի օրհներգագիր Միքայել Մոդրեկիլու կողմից: Միքայելի սույն ժողովածուն (S—425) բաղկացած է 544 մաղաղաթյա մեծագիր (35,5 × 30,5 սմ) էջերից¹: Ձեռագրում պահպանված հիշատակարանների մեջ Տաո-Կլարջեթում գործող պատմական անձնավորությունների հիշատակությունը հնարավորություն է տալիս ձեռագիրը ընդօրինակած համարել 978—988 թվականներին²: Տաո-Կլարջեթում գրված այս հուշարձանը, 10-րդ դարի մյուս ձեռագրերի նման, սրոնք, սակայն, իրենց բովանդակությամբ զիջում են Միքայելի ձեռագրին, ի միջի այլոց մեծ արժեք է ներկայացնում նաև այն պատճառով, որ նրա մեջ ընդօրինակված օրհներգերի ճնշող մասը գրված է նեմային նշաններով, այսինքն կրած ժրտական խաղերով, որոնց վերծանումը, շնայած մինչև այժմ կատարված փորձերին, դեռևս չի հաջողվել³:

Ժողովածուի տարրեր էջերում, օրհներգերի տների վերջում, կրք վերջին բառից հետո բավական ազատ տեղ է մնացել, տեղ-տեղ, բնագրի գրչի ձեռքով գրվել են հայերեն առանձին բառեր կամ ֆրազներ: Հայերեն գրությունների թիվը 29 է, գրանք գրված են կարմիր ու սև թանաքով բոլորագիր երկաթագրով, բացի մեկից, որը գուտ բոլորագիր է: Ահա գրանց ամբողջ ցուցակը համապատասխան տեղերի նշումով (տրվում է նաև բնագրի նմանահանությունը):

¹ Ի. Ա. Բ. Ուլաձե, Վրաց գրության նմուշներ (հնագրական ալբոմ, վրացերեն), Քրիլիսի, 1949, էջ 98—101 (նմուշներ) և էջ 304—305 (տեղեկութ.):

² Կ. Կեկելիձե, Վրաց գրականության պատմություն, հին մատենագրություն, հատ. II, 2-րդ հրատարակություն (վրացերեն), Քրիլիսի, 1941, էջ 155:

³ I. B. Thibaut. Нотные знаки в грузинских рукописях. «Христианский Восток», т. III, вып. II, Петроград. 1915, стр. 207—212.

Էջ, տող	տեքստի վերջին վրացերեն բառերը	չարունակված հայերեն բառերը
1. 7,1 (ներքևից)		ՏՐ ՈՂՈՐՄԷ ՄԻՔԱՅԼԻ, ԱՄԷՆ
2. 42,1 »	...լմրտիսա սամոտեցո	ԴՐԱՆՏ ԱՅ
3. 44,1 »	...լիլի ֆյալոմաա	ՄԷՅ ՈՂՈՐՄՈՒԹՆ
4. 47,20	...Շարի	ՅՈՂ
5. 48,4	...լիլիֆոման սժալման	ՄԻ ԿԻՈՍ(կարմիր թանաքով)
6. 55,9	...լտիսա սիՇյուա	ԲԱՆՏԱՅ
7. 55,11	...ալիլեմեդես	ՓԱՌԱԲԱՆԷԻՆ
8. 58,11		ԾՆՈՒՆԴ ՔՍԻ
9. 58,27	...քրիստեսա	ՅՍ ՔՍ ՏՐ ԱՅ
10. 60,1 (ներքևից)		ՏՐ ՊԱՀԵ Ի ՉԱՐԵ
11. 76,1 »	...ճրֆյինջալեա	ԲՐԾԿԻՆՎԱԼԷՍԱ
12. 86,7	...քմաա զ Ի	Պ
13. 160,1 (ներքևից)	...գանաախա	ՆՈՐՈԳԵՅ
14. 187,1 »	...ֆինամորժեդ'իսասա	ԿԱՐԱՊԷՏ
15. 204,20	...գանանատլնա սլունի իլլեննի	ՂՈՒՍՍԻՈՒԷՐԷՅ ՉԱՆՉ ՉՄԷՐ
16. 204,25	...սոփլիսանի	ՉԱՇԽԱՐՀԻ
17. 206,1 (ներքևից)	...լի և յաՇի սրլուլի	ԱՅ ԵՒ ՄԱՐԴ
18. 228,19	...ճարիաճ MAPHAM	ՄԱՐԻԱՄ
19. 229,1 »		ՏՐ ՈՂՈՐՄԷ ՄԻՔԱՅԼԻ
20. 266,1 »	...ճեթի ֆյալոմիսաա	ՉԷԹ ՈՂՈՐՄՈՒԹԷՆ
21. 277,21	...ֆյալոմաա	ՈՂՈՐՄՈՒԹԻՆ
22. 283,15	...գալիլեմե	ՓԱՌՔ
23. 284,13	...գալոմիտ յալիլեմե	փառս տաճր
24. 362,1 (ներքևից)		ՄՈՒՍԷՍ (կարմիր թնգ.)
24ա. 367,1	ժե ալլեգա...	ՅԱՐԷԻ ՔՍ
25. 470,17		ՏՐ ՈՂՈՐՄԷԱ
26. 472,1 (ներքևից)		ՏՐ ՊԱՀԵ Ի ՉԱՐԵ
27. 516,1 »		ՏՐ ՈՂՈՐՄԷ ՍՏԷՓՆԱ
28. 532,1 »		ՏՐ ՈՂՈՐՄԷ ՄԻՔՅԼԻ
29. 542,1 »	...ճեճեյսրե	ԽՈՒԷՐՏԱԿԷՅԵՐ

Վարժ ձեռքով գրված սույն հայերեն հիշատակագրությունները նույն թանաքով են, ինչ-որ բուն ձեռագրի տեքստը: Կասկածից դուրս է այն, որ այդ հիշատակագրությունները պատկանում են նրանց, ովքեր ընդօրինակել են վրացերեն բնագիրը: Հետևաբար, անվիճելիորեն, թե՛ վրացերեն տեքստը և թե՛ հայերեն հիշատակագրությունները գրված են միևնույն ժամանակ, այսինքն, ինչպես նշեցինք վերևում, 10-րդ դարի վերջին քառորդում:

Պարզ կարելի է հասկանալ, թե ինչ են ներկայացնում իրենցից հետևյալ հիշատակագրությունները՝ ՏՐ ՈՂՈՐՄԷ ՄԻՔԱՅԼԻ, ԱՄԷՆ (1), ՏՐ ՊԱՀԵ Ի ՉԱՐԵ (10), ՏՐ ՈՂՈՐՄԷ ՄԻՔԱՅԼԻ (19), ՏՐ ՈՂՈՐՄԷԱ (25), ՏՐ ՊԱՀԵ Ի ՉԱՐԵ (26), ՏՐ ՈՂՈՐՄԷ ՍՏԷՓՆԱ (27), ՏՐ ՈՂՈՐՄԷ ՄԻՔՅԼԻ (28): Ձեռագիրն

1. մի : ողորմե : միբլանի : վմեն : ։ ։

2. մեծերև եւծառայրս : ԳՐԱՅՍԻ ԱՅ ։

3. ան բարասաց ։ ՄԵԾՈՂՈՄՈՐԹՆ ։

4. բարսու : ։ ՅՈՂ ։

5. աղջրամածն եւեամծն : ։ ՄԻ ԿԵՈՍ ։

6. անեւ եղբայրս : ։ ԲԱՆՄ ԱՅ ։

7. ան ճիշդն : ։ ՓԱՌԱԲԱՆԵՆՆ ։

8. ՏՄՈՐՄԻ ՔՄԻ ։

9. Բարեղեւ : ։ ՅԱՐՍ ՄԻ ԱՅ ։

10. մի ԳԱՆԵՒՉԱՐՆ ։

11. անեւ չեկարեղեղեւ : ։ ԲՈՇՆԵՍԱՎԵՍԱ

12. ԿՐ Գ ։ Գ Ի

13. շեմեւ բոս : ։ ։ ԵՈՐՈԳԵՅ ։

14. ԿԱՎԱՊԵՄ ։

15. ԿՐԱՆԵՆՆԱՆԵՆ ԵՎԱՐՆԻ ԲԱՐՄԵՆԻ : ։ ԳՐՈՍԱՎՈՒՐԵՅ ։ ԶԵՆՁՆ ԶՄԵՐ ։

16. ԵԱՐԱՆԵՆԻ : ։ ԶԱՆՈՒՎՐԱԻ ։

17. ան մե կը եւեպար : ։ մ : ։ ԱՅ ԵՐ ՄԱՐԳ ։

18. ճեւում : ։ ԿԱՐԻԱՍ ։ ՄԱՐԻՎԱ ։

19. մի ողորմե : միբլանի ։

20. Եղոս բարասացեւ ։ ։ ԳՐԱՆՈՂՈՄՈՐԹՆ ։ ։

ընդօրինակող գրիչներից մեկը, որ Միքայել Մողրեկիլու հետ միասին հիշվում է վերը բերված հիշատակագրությունների մեջ, պետք է լինի Ստեփանը. այս երկու գրիչները, ինչպես տեսնում ենք, աղերսում են աստծուն ողորմել իրենց և դերձ պահել շարից, մի բան որ ընդհանրապես սովորական է միջնադարյան բոլոր գրիչների համար:

Մեր կարծիքով ձեռագրի գրիչներից մեկն է նաև 24-րդ հիշատակագրության մեջ հիշված ՄՈՒՍԷՍ-ը:

8-րդ հիշատակագրությունը ՄՆՈՒՆԴ ՔՄԻ նշում է այն տոնը, որին նվիրված է օրհներգի ամբողջ տեքստը:

քերականական նորմաներից բացահայտում են բարբառի որոշ նշաններ թե՛ ձևաբանության և թե՛ հնչյունաբանության տեսակետից: Քանի որ այդ հիշատակագրությունները գրվել են Տառ-Կլարչեթում, հետևաբար դրանց մեջ նկատվող բարբառային երևույթները կարելի է ընդունել 10-րդ դարի Տայքի հայերեն լեզվի-բարբառի համար իբրև բնորոշ հատկություն:

Վերը բերված հիշատակագրությունների մեջ Տայքի հայերեն բարբառին բնորոշ հնչյունաբանական նշանները հետևյալներն են.

1. Որոշ ձայնավորների վերածվելը երկբարբառի:

Ու ձայնավորը բառամիջում Ր բաղաձայնից, առաջ վերածված է երկբարբառի: Այսպես՝ իբրև անվանկարար տարր մեկ դեպքում Ո ձայնավորից հետո ավելացվում է է, իսկ մյուս դեպքում այն դառնում է ու և հետո նյունակես ավելացվում է է: Առաջին և երկրորդ դեպքերի համար ունենք միայն մեկական օրինակներ (15 և 29)՝ դուսաւոէրէց ← լուսաւորեաց. խաւէրտակէցեր ← խորտակեցեր: Նման երևույթներ այսօր էլ գոյություն ունեն նաև վանի, Ուրմիայի և Մարաղայի հայերեն բարբառների մեջ¹:

2. Որոշ երկբարբառների վերածվելը ձայնավորի:

Ոչ երկբարբառը փակ վանկում վերածված է ո ձայնավորի: Այս դեպքի համար մեր ձեռքի տակ ունենք միայն մեկ օրինակ (5), այն է՝ կիոս ← կոյս: Այստեղ նկատվում է հնչյունաբանական մեկ այլ երևույթ ևս, որի մասին կխոսվի ստորև:

Ը երկբարբառը փակ վանկում պատահում է իբրև ի ձայնավոր: Սրա համար էլ ունենք մեկ օրինակ (21)՝ սղորմութիւն ← սղորմութիւն: Այս երևույթը շատ է տարածված Երևանի և Ղարաբաղի արդի հայերեն բարբառներում²:

Յա երկբարբառը, որ ներկայացված է է կամ Ե ձայնավորով, օտար չէ նաև արդի հայերեն մի շարք բարբառների համար³: Այս երևույթի օրինակները բաց վանկում հետևյալներն են՝ սղորմէ (1, 19, 27, 28) և պահէ/է (10, 26) ← սղորմեա, պահեա (հրամայական եղանակի 2-րդ դեմք), իսկ փակում՝ նորոգեց (13), դուսաւոէրէց (15) և սղորմութէն (20) ← նորոգեաց, լուսաւորեաց (անցյալ կատարյալ 3-րդ դեմք) և սղորմութեան (սեռական հոլով): Հրամայական եղանակի 2-րդ դեմքի ձևը (ներգործական կերպի բայերի համար) վերը նշված ձևով կա նաև միջին հայերենում⁴: Անցյալ կատարյալի 3-րդ դեմքի վերը նշված ձևը նույնպես սովորական է միջին և նոր հայերենի համար: Միջին հայերենին օտար չէ նաև -իւն-ով վերջացող անունների սեռական հոլովի -են/էն վերջավորությունը⁵:

3. Որոշ ձայնեղ բաղաձայնների խլացումը:

Դ ձայնեղ բաղաձայնը մեկ դեպքում (6) բառի վերջում վերածված է ա խուլ բաղաձայնի՝ բանա (Ա₁) ← բանդ (Ա₂):

4. Ետնալեզվային բաղաձայնի փայնացումը:

Կ-ի քմայնացման մեկ օրինակ ունենք (5)՝ կիոս ← կոյս: Ետնալեզվային եռյակ բաղաձայնների (գ, կ, ք) քմայնացումը արդի հայերեն բարբառների հա-

¹ Ա. Բ. Ղ ա ր ի ր յ ա ն, Հայ բարբառագիտություն, Երևան, 1953, էջ 116—117:

² Ն ու յ ն տեղում, էջ 119:

³ Հ. Ա ճ ա ո յ ա ն, Հայ բարբառագիտություն, 2-րդ մաս, Մոսկվա—Նոր-Նախիջևան, 1911, էջ 16:

⁴ Հ. Ա ճ ա ո յ ա ն, Հայոց լեզվի պատմություն, 2-րդ մաս, Երևան, 1951, էջ 249:

⁵ Ն ու յ ն տեղում, էջ 250:

մար էլ հազվագյուտ չէ: Այս երևույթին հանդիպում ենք Վանի, Ուրմիայի, Ղարաբաղի և այլ բարբառներում¹:

5. Շեշտադրությամբ պետք է բացատրել ա-ի սղումը սեռական հոլովում, ձեռագրում պահպանված հետևյալ հատուկ անվան մեջ՝ Ստեփնա ← Ստեփանայ: Շեշտը այստեղ (27) երևի գրված է վերջից 3-րդ վանկի վրա:

6. Բացի վերոհիշյալ այն դեպքերից, որոնք վերաբերում են զուտ ձևաբանությանը (հրամայական եղանակի 2-րդ դեմքի, անցյալ կատարյալի 3-րդ դեմքի և -իւն վերջավորությունն ունեցող անունների սեռական հոլովի ձևերին), հիշատակագրությունների մեջ մեկ դեպքում (23) ներկա ժամանակի առաջին դեմքի սպասելի -մք վերջավորության փոխարեն ունենք -նք՝ տանք ← տամք (նկատենք նաև, որ բոլորագրով գրված այս բառի ն տառը գրված է վրացերեն բոլորագրով): Այս ձևի նման փոփոխություն հանդիպում ենք գեղև միջին հայերենում², որը սովորական է արդի հայերենի համար:

Ինչպես տեսնում ենք, հայերեն գրական լեզուն լավ շտիրապետելու հետևանքով, 10-րդ դարի վրացերեն ժողովածուի գրիչների հիշատակագրությունների մեջ նկատվող լեզվական երևույթները կրում են բարբառային բնույթ: Այն հանգամանքը, որ ձեռագրի գրիչները թերավարժ են եղել հայկական գրությունների մեջ, մեզ հնարավորություն ընձեռեց բացահայտել իրենց ժամանակի Տայքի հայերեն կենդանի խոսակցական լեզվի՝ Տայքի բարբառի մի քանի բնորոշ կողմերը:

Վրաց դպիրների կողմից գրած հիշյալ հիշատակագրությունների մեջ, ինչպես սպասելի էր, նկատվում են վրաց լեզվի ազդեցության հետքերը: Ս և է տառերը գործածված են մեկը մյուսի փոխարեն (պահե ի շարե ← պահէ ի շարե, ողորմէա ← ողորմեա, այնպես ինչպես այդ տեղի է ունեցել վրաց գրականության մեջ 10-րդ դարում: Այսպես նաև չ հնչյունը մի դեպքում ներկայացված է դ-ով (դուաւտէրեց), իսկ մյուս դեպքում չ-ով (բրժկինվալէեսա, վրացերենում կա միայն մեկ տեսակի չ), կամ էլ վ-ի տեղ լ-ի գործածություն (Մուաէս ← Մովսէս), և վերջապես մեկ դեպքում «տանք» բայի գրչության մեջ հայկական ն-ի տեղ վրացերեն նուսխա-խուցուրի ն-ի սպրդումը հաստատում է այն, որ ընդօրինակողների համար հարազատ է եղել վրաց լեզուն ու դպրությունը, իսկ հայերենը, որով նրանք տեղ-տեղ կատարել են հիշատակագրություններ նրանց համար եղել է ոչ հարազատ, բայց միաժամանակ գործնականորեն (իբրև խոսակցական լեզու) հասկանալի ու գործածական:

Տառ-Վլարչեթում 10-րդ դարի 70-ական թվականներին ընդօրինակված մի ձեռագիր էլ, որ վրաց բանասիրության մեջ հայտնի է Շատերդղի ժողովածու (Տ—1141) անունով, ունի ժողովածուի գրչի՝ Թոանէ Բերայի ձեռքով գրանցված մի քանի հայերեն հիշատակագրություններ: Այդ հիշատակագրությունների ֆոտո-պատճենները կցելով ժողովածուի մեջ ղեռնդված «Երգ երգոցի» Հիսոդիտոսի մեկնությանը՝ հրատարակել է ակադեմիկոս Ն. Մառը (ТР, книга III, էջ XXVIII—XXX):

Միքայել Մոգրեկիլու երգարանի մեջ տեղ գտած հայերեն հիշատակագրություններում տեղի ունեցած վերը հիշված բարբառային երևույթները որոշ

¹ Հ. Ա ճ ա ո յ ա ն, Հայոց լեզվի պատմության, 2-րդ մաս, Երևան, 1951, էջ 243:

² Ա. Բ. Ղ ա ռ ի բ յ ա ն, Հայ բարբառագիտություն, Երևան, 1953, էջ 133, նաև Հ. Ա ճ ա ո յ ա ն, Հայոց լեզվի պատմություն, 2-րդ մաս, Երևան, 1951, էջ 250:

շափով կրկնվում են նաև Իոանն Բերայի հիշատակագրությունների մեջ: Այսպես, օրինակ՝

1. Որոշ երկրաբառների վերածվելը ձայնավորի:

Բերան մի տեղ գրում է «Աժ որհնէ Բերայն գրագիրս, ամին»: Այստեղ «որհնէ» գրել է սպասելի «արհնեա» ձևի փոխարեն: Եւ երկրաբառը վերածված է է ձայնավորի, այնպես ինչպես այդ մենք տեսանք երգարանի հիշատակագրությունների մեջ (պահե/է, ողորմէ ← պահեա, ողորմեա): Բերան, ինչպես և երգարանի գրիչը, գիտե հիշված բայերի հրամայական եղանակի երկրորդ գեմքի նաև գրական ձևերը: Օրինակ՝ Միքայելի մոտ «ողորմէա» (25), իսկ Բերայի մոտ «ողնիա» ← աղնեա: Բերայի կողմից եւ երկրաբառի այսպիսի գործածությունը վկայում է այն մասին, որ 10-րդ դարի 70-ական թվականներին այդ երկրաբառի արտասանությունը եղել է իսկ ձևով:

Վերը բերված օրինակներով հաստատվում է նաև այն, որ ալ երկրաբառը 10-րդ դարում արտասանվել է իբրև ո, այսինքն ալ-ը վերածվել է ո ձայնավորի:

2. Որոշ ձայնեղ բաղաձայնների խլացումը:

Իբրև հիշատակագրություն բերված «Հայր մեր» աղոթքի հայկական տեքստի սկզբներում հիշվող «սուրբ» բառը Բերան գրել է «սորփ» ձևով, այսինքն վերջին ձայնեղ ք-ն ներկայացված է իբրև շնչեղ-խուլ փ: Ուրեմն ձայնեղ բաղաձայնը նրա մոտ որոշ դեպքերում խլացած է, մի բան, որ մենք տեսանք նաև երգարանի հիշատակագրությունների մեջ՝ բանտ ← բանդ:

Ի տարբերություն Մողրեկիլու ժողովածուի հայերեն հիշատակագրությունների, Բերայի մոտ մենք հանդիպում ենք հնչյունաբանական այլ երևույթների ևս: Այսպես, շեշտ ունեցող ե-ն ներկայացված է ին ձևով. օրինակ՝ «Հայր մեր»-ի փոխարեն «Հայր միեր»: Նման երևույթ նկատվում է նաև հայերենի ժամանակակից բարբառների մեջ, ինչպես, օրինակ՝ վանի, Ուրմիայի և Նոր Բայազետի բարբառներում¹:

Բերայի հիշատակագրություններում վրաց գրական լեզվի ազդեցության հետքերն ավելի են նկատելի, քան թե երգարանի հիշատակագրություններում: Օրինակ՝ ո և ր տառերը վրացերենի ազդեցությամբ գրված են միայն փափուկ ր-ով (արնէ ← առնէ) և «ամին» փոխարեն «ամին»-ի: Այս կապակցությամբ չի կարելի չհիշել Ն. Մառի գնահատականը Բերայի վերաբերյալ՝ «Но познания этого грузина в книжном армянском, не смотря на его умение каллиграфически выводить армянские буквы, были, очевидно, весьма слабы»²: Եվ իբրք, երբ մենք համեմատում ենք երգարանի հիշատակագրությունների լեզուն Բերայի հիշատակագրությունների լեզվի հետ, պարզ կերպով տեսնում ենք, որ Բերայի գիտելիքները ժամանակի հայերեն գրական լեզվի բնագավառում անհամեմատ թույլ են:

Ահա թե ինչպիսի արժեքավոր նոր ավյալներ են հաղորդում մեզ վերը հիշված 10-րդ դարի վրացերեն ձեռագրերի հայերեն հիշատակագրությունները հայերեն լեզվի Տայքի բարբառի որոշ առանձնահատկությունների մասին: Այս-

¹ Ա. ր. Ղ ա ր ի ր յ ա ն, Հայ բարբառագիտություն, Երևան, 1953, էջ 110:

² Н. М а р р, Инполит, Толкование Песни-Песней. „Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии“, книга III, СПб, 1901, էջ XX.

պես ուրեմն, հնում հայերեն բարբառների գոյությունը մեր կարծիքով պետք է համարել անվիճելի:

Հայանի է, որ Ց-րդ դարի հայ ահանավոր հեղինակ Ստեփանոս Սյունեցին տեղեկություն է հաղորդում այն մասին, որ Հայաստանի սահմանակից շրջաններում, այդ թվում նաև Տայքում, գոյություն են ունեցել տեղական խոսվածքներ: Մեր կարծիքով Միքայել Մողրեկիլու և Բերայի հիշատակագրությունների բարբառային առանձնահատկությունները լրացուցիչ հնարավորություն են տալիս Սյունեցու տվյալը մեկնելու ոչ այն առումով, որ նա ականարկել է տեղական բնիկների հին լեզուների մասին, ինչպես կարծել են որոշ հայ և օտարազգի հայագետներ¹, այլ ժամանակի հայ լեզվի բարբառների մասին:

¹ Տե՛ս այդ մասին Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, 2-րդ մաս, Երևան, 1951, էջ 128—133: